

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i06.045>

SULAYMON SOMIY XOTIRALARI – TURKISTON JADIDCHILIK TARIXINI O‘RGANISHDA MUHIM MANBA

Asadullo Olimjon o‘g‘li Xasanov

*O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti kichik ilmiy xodimi,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

E-mail: xasanovasadullo7@gmail.com

Telefon: +998945017338

Annotatsiya. Turkiston jadidchilik tarixi hozirda ham turli soha mutaxassslarining diqqat-e’tiborini tortib kelayotgan muhim tadqiqot mavzusi bo‘lib qolmoqda. Harakatning keng ko‘lamliligi, bu masalada milliy va xorijiy olimlar yondashuvlarning rang-barangligi hamda ko‘plab manbalarning ilmiy muomilaga tortilgani yosh tadqiqotchilar oldiga yangi muammolarni qo‘ymoqda. O‘zbekiston va xorijdagi arxiv fondlari, kutubxona va muzeylarida saqlanayotgan, shu paytgacha o‘rganilmagan manbalarni aniqlash, tadqiq etish va ilmiy muomalaga kiritish ana shunday dolzarb vazifalardan biridir. Shu ma’noda ushbu maqolada Turkiston jadidchilik harakati tarixiga oid yangi bir manba tahlilga tortishga harakat qilindi.

Kalit so‘zlar: Sulaymon Somiy, jadidchilik, turk asirlari, Munavvarqori Abdurashidxonov, Toshkent.

Abstract. The history of the Jadid movement in Turkestan continues to attract the attention of scholars from various academic disciplines and remains an important field of research. The broad scope of the movement, the diversity of approaches adopted by both national and foreign researchers, and the increasing number of sources introduced into scholarly circulation have presented new challenges and research questions for young scholars. One of the most pressing tasks in this regard is the identification, examination, and incorporation into academic discourse of previously unexplored sources preserved in archives, libraries, and museums in Uzbekistan and abroad. In this context, the present article seeks to analyze a newly identified source related to the history of the Jadid movement in Turkestan.

Key words: Suleyman Sami, jadidism, turkish prisoners, Munavvarkari Abdurashidkhanov, Tashkent

Аннотация. История джадидизма в Туркестане и сегодня остаётся важной темой исследований, привлекающей внимание специалистов различных областей. Масштабность

движения, разнообразие подходов отечественных и зарубежных учёных к данной проблеме, а также введение в научный оборот большого количества источников ставят перед молодыми исследователями новые задачи. Одной из таких актуальных задач является выявление, изучение и введение в научный оборот до сих пор не исследованных источников, хранящихся в архивных фондах, библиотеках и музеях Узбекистана и зарубежных стран. В этом контексте в настоящей статье предпринимается попытка проанализировать новый источник по истории джадидского движения в Туркестане.

Ключевые слова: Сулейман Сами, джадидизм, турецкие пленники, Мунавваркары Абдурашидханов, Ташкент.

KIRISH. Birinchi jahon urushida asirlikka tushib Turkistonga kelgan turk asirlarining o‘lkadagi faoliyati va turkistonlik jamoat faollari bilan hamkorligi, ayniqsa, ilk sovet davrida jadidchilik harakatidagi ishtiroki masalasi turli manbalar qatorida xotiralarni ham tadqiq qilishga turtki beradi. Turkistonga kelgan turk asirlarining soni 100 dan ortiq ekani inobatga olinsa, ular orasida uch-to‘rt kishigina o‘z xotiralarini yozib qoldirgan. Bular orasida o‘zbek tiliga tarjima qilinib, ilmiy muomilaga tortilgan yagona manba hozircha Roji Chaqiruz O‘zturkning xotiralari hisoblanadi [7, 197]. Undan ma’lum bo‘ladiki, turkistonlik jadidlarning faoliyati serqirra va tom ma’nodagi ozodlik harakati bo‘lgan. Shu jihatdan ushbu maqolada shu turdagi yana bir yangi manba – Sulaymon Somiy xotiralari orqali jadidchilik harakatining yangi jihatlari ko‘rsatib berishga harakat qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Sulaymon Somiy nomi o‘zbek tarixshunosligida ilk bor 2001-yili nashrga tayyorlangan Munavvarqori Abdurashidxonov “Xotira”larida tilga olib o‘tilgan [1, 121]. Lekin ushbu manbani nashrga tayyorlagan tarixchi olim u haqida biror izoh berib o‘tmasdan bu masalani o‘rganishni tavsiya sifatida keltirib o‘tgan. Turkiyalik tadqiqotchi Ahad Andijon asarida Sulaymon Somiy ismi qayd etib o‘tilsa-da, na ushbu tarixiy shaxs haqida va na uning xotiralari mazmuni haqida to‘xtalib o‘tilgan [2, 115]. Birinchi jahon urushi Rossiyadagi turk asirlari faoliyati bo‘yicha maxsus tadqiqot o‘tkazgan Jamil Qutlu esa Sulaymon Somiy xotirasini manbaviy ahamiyatini ta’kidlab o‘rganib chiqishni taklif etadi [4, 254]. Binobarin, Sulaymon Somiyning xotiralarini hali tahlilga tortilmagan muhim manbalar qatoriga kiritish mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Sulaymon Somiyning to‘liq ismi Sulaymon Tevfik Harputlu bo‘lib, 19-yuzyillik 90-yillarida hozirgi Turkiya respublikasining sharqidagi Harput shahrida tug‘ilgan. 1912-yili Istanbuldagi harbiy maktabni bitirgach, usmonli zobiti rutbasini olgan. 1914-yili Birinchi jahon urushiga safarbar qilingan Sulaymon Somiy Kavkaz jabhasida Rossiya imperiyasi qo‘shinlariga qarshi urushda ishtirok etgan. Shu asnoda asirlikka tushib, 1915-1917-yillari Sibirdagi tutqun jamloqlarida hayot kechirgan. 1917-yil Rossiyadagi ijtimoiy-siyosiy voqealar ta’sirida yaqin do‘stlari bilan jamloqdan qochib Turkistonga kelgan. Sovet

hukumatining tazyiqi bilan Turkistondagi turk asirlari majburan chiqarib yuborilgan 1925-yilga qadar o‘lkadagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlarda faol ishtirok etgan.

Sulaymon Somiy Turkiyaga qaytgach, asirlikdagi hayot va Turkistondagi faoliyati haqida o‘z xotiralarini yozadi. Ushbu xotiralar ilk bor Istanbulda chiqqan “Hayat tarix mecmuasi” (“Hayot tarix majmuasi”) jurnalining 1971-yilgi sonlarida “Birinci jahon urushida ruslarga asir tushgan bir turk zobitining Turkiston xotiralar” nomi ostida uning o‘zi tomonidan bo‘lib-bo‘lib e‘lon qilinadi [5, 23-29]. Xotira usmonlicha uslubda lotin alifbosiga asoslangan turk tilida yozilgan. Asarning tarkibiy tuzilishi esa “Turkiston xotiralar”, “Toshkentdagi faoliyatimiz”, “Turkiya turklarining xizmatlari”, “Turkistonda ayollar” va “Ulug‘ Turkiston” kabi 5 yirik bob va uning tarkibidagi bobchalardan iborat. Umumiy hajmi 30 varaqni tashkil etadi.

Asarning manbaviy ahamiyatiga kelinsa, Turkiston tarixining 20-yuzyillik birinchi choragi davriga oid asosiy manba qatoriga kiritish mumkin. Asarning yana bir qimmatli jihati unda ma‘lum bir yo‘nalish qamrab olinmasdan Turkiston tarixining turli masalalariga bag‘ishlanganidadir. Unda Turkistonda sovet hukmronligi o‘rnatilgan davrda milliy ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlar, jadidchilik harakatidan tortib, Toshkent, Andijon, Samarqand shaharlarining tavsifi, tarixiy obidalari, Turkiston aholisining ijtimoiy hayoti, kiyimlari, taomlari, urf-odat va marosimlari kabi xilma-xil mavzular qamrab olingan. Qolaversa, asarda chop etilgan turli fotosuratlar – tarixiy binolar, mashhur shaxslarning berilishi ham manba ahamiyatini oshirgan.

Shu o‘rinda Sulaymon Somiy xotirasini boshqa manbalar – O‘zbekistondagi turli arxiv hujjatlari, davriy matbuot materiallari, turkistonlik jadidlarning esdalik va xotiralar hamda boshqa shu turdagi manbalar bilan qiyosiy jihatdan o‘rganish uning ishonchlilik darajasini yanada orttiradi. Masalan, Sulaymon Somiy xotirasida Samarqanddagi faoliyat jarayoni “Mehnatkashlar tovushi” gazetasi ma‘lumotlari bilan qiyosiy o‘rganilganda deyarli bir xil ekanligi ko‘riladi. Ya‘ni, Sulaymon Somiy o‘z xotirasida Samarqandga kelib eski shahar maorif sho‘basi mudirligiga tayinlangani va bu ishda samarqandlik jadidlarning qo‘llab-quvvatlashi katta o‘rin tutganini bayon qilib o‘tgan bo‘lsa [6, 73-74], “Mehnatkashlar tovushi” gazetasida bu jarayon batafsil tasvirlanib, hatto, unda Sulaymon Somiyning nutqi to‘liq keltirib o‘tilgan [3]. Bu esa asarning manbaviy ishonchlilik darajasi yuqori ekanini ko‘rsatib turadi.

Asar mazmuniga kelinsa, Sulaymon Somiy xotiralarining bevosita Turkiston tarixi bilan bog‘liq jihati asirlikdan qochish jarayonini bayon qilish bilan boshlangan. Undan ma‘lum bo‘lishicha, 1917-yil avgust oyida Rossiya shimolidagi Oq dengizga yaqin yerda joylashgan Vatluga jamlog‘ida turgan to‘rt turk zobiti qochish rejasini ishlab chiqqanlar. Bular yuzboshi Ali Rizo, Munir Poshshabog‘cha, bosniyalik Solih Kasriy va harputlik Sulaymon Tevfik edilar. Zobitlar qochish imkoniyatlari deyarli imkonsiz bo‘lganidan har qanday sharoitda ham bir-birlarini qo‘llab-quvvatlashga so‘z beradilar. Ularning oldida til bilmaslik, oziq-ovqat va kiyim-kechak topish, yo‘lboshchi olish, yashirinish uchun joy qidirish kabi qator muammolar mavjud edi.

Sulaymon Somiy va do‘stlarining asirlikdan qochishdan maqsadlari Turkiyaga qaytish bo‘lgan. Turkiyaga eng qulay yo‘nalish Shimoliy Kavkaz va Ozarbayjon hududlari orqali qaytish imkonsizligi uchun ular Turkiston yo‘lini tanlaganlar. Rejaga ko‘ra, to‘rt zobit Volga bo‘ylab Qozonga kelib tatarlar yordamida Turkistonga va undan Kaspiy orqali Bokuga o‘tib ketish ko‘zda tutilgan. Ammo Turkistonga kelib toshkentlik aholi bilan mustahkam aloqa bog‘lagan turk zobitlari jadidlarning taklifiga binoan ma‘lum vaqtga qadar madaniy-ma‘rifiy faoliyat yuritishga qaror qilganlar.

Shuningdek, “Xotiralar”da turk zobitlarining Toshkent madaniy-ma‘rifiy hayotidagi faoliyati, to‘dalar tashkil etishdagi tashabbusi, “Ittihodi taraqqiy” jamiyati rivojida o‘rni, Turkistondagi kundalik ijtimoiy hayot, kiyim-kechak, oziq-ovqat, milliy urf-odat va an‘analari, tarixiy binolar tavsifi va boshqa shu kabi jihatlarga ham to‘xtalib o‘tiladi.

XULOSA. Umuman olganda, o‘zbek manbashunosligida Sulaymon Somiy xotiralari qimmatli manba bo‘lib xizmat qiladi. Buni undan olingan va o‘zbek tilida ilk marotaba e‘lon qilinayotgan parchalar ham tasdiqlab turadi. Ushbu ma‘lumotlar jadidchilik tarixini ijtimoiy-siyosiy jihatdan yoritishda ahamiyatli bo‘lib, oldingi qarashlarni qayta ko‘rib chiqish va harakatni milliy ozodlik rakursida mulohaza qilishga xizmat qiladi. Shu bilan birga asarning boshqa qismlari ham to‘liq holatda nashrga tayyorlangani va hozirda tahrirlash ustida ish olib borilayotganini ta’kidlab o‘tamiz.

TURKISTON XOTIRALARI TOSHKENTDAGI FAOLIYATIMIZ

1917-yil 10-oktabr kuni barcha tayyorgarliklardan so‘ng poyezd bilan Toshkentga yo‘l oldik. Kupeyimizda arman askarlari bo‘lganidan turk ekanimizni bilib qolmasliklari uchun tepa o‘rindiqlarga chiqib joylashdik. Bir-birimiz bilan imkon qadar so‘zlashmasdan ishoralar bilan harakat qildik.

Rossiyadagi poyezdlar faqat ko‘mir bilan yuradi. Harbiy safarbarlik vaqtida poyezdlar jadvali tartibsiz bo‘lganidan yo‘lga chiqqanimizning 11-kuni, ya‘ni 1917-yilning 21-oktabrida Toshkentga yetib keldik.

Bizning turkiyalik, va ayni paytda, xalifaning zobitlari ekanimizni bilgan zahotlari o‘rinlaridan turib quchoq ochib kutib oldilar. Bir zumda atrofga xabar yuborib Munavvarqorini da‘vat qildilar. Bir soatdan so‘ng u 25 kishilik jamoat yetakchilari bilan yetib keldi. Biz bilan juda samimiy va yurakdan suhbatlashib, keyingi rejalarimizni muhokama qildilar. So‘ngra har birimizni mehmon sifatida boylarning uyiga joylashtirishga qaror qilindi. Men Sayid Shahobiddin Tojixon Eshon, Ali Rizo bey Otaxon, Munir bey Eshonxo‘ja Xoniy hamda Solih bey do‘stimiz Saidvaliboy uylariga joylashtirildik.

O‘n besh kuncha hordiq chiqarib Toshkentning har tomonini kezzanimizdan so‘ng Kaspiy dengizining muhim bandargohi Krasnovodsk orqali Bokuga yo‘l hozirliklarini ko‘ra boshladik.

Bundan xabardor bo‘lgan Ulamo jamiyati vakillari bizni umumiy yig‘inlaridan biriga taklif qildilar.

Turkiston ahlining ilm-ma‘rifatga ehtiyoji borligi, bu yo‘lda xizmat qilish ham milliy vazifa hisoblanishini aytdilar. Shuning uchun ketmasdan ma‘lum bir muddat muallimlik qilishimizni iltimos qildilar. Biz taklifni qabul qildik.

Bizga bergan hisobotlariga ko‘ra, u vaqtda Toshkentda o‘quvchilari soni 500 yetmagan 3 rus-tuzem maktabi bilan 420 o‘quvchisi ega Munavvarqorining boshlang‘ich maktabi bor edi.

ITTIHOD VA TARAQQIY JAMIYATI

Biz bir tomondan dars berishda davom etar ekanmiz, boshqa tomondan bekor turmay har oqshom boylarning uyida yig‘ilib, ilmiy, axloqiy, ijtimoiy masalalarda suhbatlashar edik. Shu asnoda Turkiston ittihad va taraqqiy jamiyati tuzildi. Jamiyatni boshqarish uchun Munavvarqori, Miyon Buzruk, Isroiljon, Bashrulloh Xo‘ja, Tolibjon, Shayxovandi tohur dahasi komissari Musaxon va Otaullaboylardan iborat yetti kishilik hay‘at shakllantirildi. Bizlar jamiyatning tabiiy a‘zosi sifatida yig‘ilishlarda ishtirok etar edik. Jamiyatning g‘oyasi Turkistonni Turkiyaga bog‘lash edi. Jamiyat qisqa muddat ichida juda keng yoyildi. Faqat Toshkentning o‘zidagi a‘zolarining soni 3 mingdan ortiq edi. Qishloq va atrof viloyatlargacha borib yashirin shaklda Ittihad va taraqqiy jamiyatining shu‘balarini ochdik.

Jamiyat Toshkentda yetarli darajada kuchga ega bo‘lgach, Samarqand va boshqa shaharlarda ham jamiyat shu‘balarini ochishga qaror qildik. Do‘stlarimiz taklifi bilan men bu vazifa uchun mas‘ul qilib belgilandim.

Dastavval Andijonga bordim. Munavvarqoridan shaharning nufuzli kishilari nomiga yozilgan tavsiya maktubini o‘zim bilan olgandim. Andijonda bir hafta qolib, jamiyat shu‘basini tashkil etdim.

MUNAVVAR QORI

“Qori” — hofiz demakdir. Qorilik Turkistonda juda yuqori daraja hisoblanadi. O‘qish va yozishni bilganlarning deyarli yarmisi qoridir. Bu yerda qorilik eng yuksak sharaf va jamiyatning eng nufuzli shaxslari qatorida turish demakdir. Turkiston qorilari orasida Munavvar Qori singari Vataniga ulkan nafi tekkan vatanparvar va ziyoli insonlar juda ham ko‘pdir.

Munavvar Qori 1880-yili Toshkentda tug‘ilgan. Otasi Abdurashidxondan erta yetim qolgach, onasi Hurriyat xonim tarbiyasida ulg‘aygan. Munavvar Qori Qur‘onni yod olib “Qori” laqabini olgach, Buxoro madrasasida tahsilni davom ettiradi. So‘ng Toshkentga qaytib masjidga imom bo‘ladi.

Munavvar Qori yosh avlodni ta‘lim orqali ijtimoiy va madaniy qoloqlikdan xalos etish, milliy ong va o‘zlikni anglash tuyg‘usini uyg‘otish hamda Turkistonda taraqqiy ettirish faqat yangi usuldagi ta‘lim tizimi orqali mumkin ekanini anglab yetdi. Shu bois u 1901-yili Toshkentda to‘rt sinflik yangi usul asosida faoliyat yuritgan dastlabki boshlang‘ich maktabni tashkil etdi.

Munavvar Qori xalqni uyg‘otish, milliy masalalarni kun tartibiga olib chiqish, yangi g‘oyalarni targ‘ib etish hamda mustamlakachi Rossiyaning Turkistonga rus aholisini joylashtirish siyosatini fosh etish maqsadida matbuot faoliyatini yo‘lga qo‘ydi. “Taraqqiy”, “Xurshid”, “Shuhrat”, “Osiyo”, “Sadoyi Turkiston” gazetalari, 1917-yildan so‘ng esa “Najot” va “Kengash” nashrlarining tashkil etilishi, boshqaruvi, tahrir hay‘atlarida yetakchi va yo‘naltiruvchi kuch bo‘ldi.

Munavvar Qori xalq orasidan yetishib chiqqan jamoat arbobi bo‘lib, shovqin-suronsiz va ko‘zga tashlanmasdan Turkistonning ozodligi yo‘lida fidokorona, sabot va jasorat bilan xizmat qildi. Shu maqsadda u “Sho‘roi Islomiya” va “Turkiston Markaziy Sho‘rosi” kabi siyosiy tashkilotlarni tuzdi. Mazkur tashkilotlar tugatilgach, maqsadi mustaqillikka erishish bo‘lgan yashirin tashkilotlarni barpo etdi. Bu tashkilot Turkistonda xalq qo‘zg‘olonlari eng kuchaygan 1922-yili Sovet Rossiyasi istilosiga qarshi mustaqil milliy hukumat tuzishni maqsad qilgan edi.

Munavvar Qori 1921-yildan boshlab bir necha bor rus ma‘muriyati tomonidan hibsga olindi. U “shubhali shaxs” sifatida Turkistondan surgun qilindi. Barcha bosim va tahdidlarga qaramay aslo taslim bo‘lmadi. Nihoyatda ehtiyotkorlik bilan millat ozodligi yo‘lidagi faoliyatini davom ettirdi. Oxir-oqibat, 1932-yili qayta hibsga olinib, 1933-yil dekabrda Turkistondan tashqarida otib tashlandi.

FOTOSURATLAR

Sulaymon Somiy (o‘rtada) va uning toshkentlik do‘stlari (o‘tirganlar o‘ngda Muftiy Sadriddin Sharifxo‘ja o‘g‘li va chapda Said Ahroriy).

Toshkent bug‘doy bozori. 1918-yil.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar

1. Абдурашидхонов, М. (2001). Хотираларимдан (Жадидчилик тарихидан лавҳалар) / Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи С. Холбоев. Шарқ.
2. Andican, A. (2003). Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi. Yemre yayınleri.
3. Maorif shu'basinda. "Mehnatkashlar tovushi" gazetasi. 1919-yil 4-avgust.
4. Cemil, K. Rusya'da Türk Harp Esirleri 1914-1921. Türk Tarih Kurumu yayınları.
5. Süleyman, T. (1971). I. Dünya Savaşı'nda Ruslar'a Esir Düşen Bir Subayın: Türkistan Hatıraları. *Hayat tarih mecmuasi*, 3, 23-29.
6. Süleyman, T. (1971). I. Dünya Savaşı'nda Ruslar'a Esir Düşen Bir Subayın: Türkistan Hatıraları. *Hayat tarih mecmuasi*, 5, 73-74.
7. Чакируз, Р. (1997). Юрагимга якин гўшалар. *Жаҳон адабиёти*, 5, 197-213.